

Ирена Колај Ристановић
Катедра за оријенталистику
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
e-mail: irena.sekerleme@gmail.com

https://doi.org/10.18485/ai_san_o_gradu.2020.ch8

726.6(497.11)

28-523.4(497.11)

Оригинални научни рад

ИСПОВЕДАЊЕ ВЕРЕ БЕОГРАДСКИХ ТУРАКА 1878–1884. ГОДИНЕ

Исповедање вере београдских Турака након 1878. године, одвијало се у јединој џамији која је била у адекватном стању за коришћење – Бајракли џамији. Џамија је обнављана 1868. те 1895. године, о чему сведоче извори и научни радови. Обнова „Барјак џамије“ у Београду 1884. године, остала је непознаница, па је живот џамије од 1868. до 1884. године у потпуности неистражен. Овај рад бави се реконструкцијом Бајракли џамије 1884. године, као предусловом за исповедање вере, уз осврт аутора на прилике у којима је вековима џамија обављала своју функцију, те оне у београдској вароши након што је Београд постао престоница 1841. године. Бурна историјска дешавања, урбани развој града, миграције становништва и демографске промене које су условиле непосредну иградњу, обнову и рушење верских објеката у граду, несумњиво су одредиле и однос власти према исламским богомољама, а самим тим и могућностима верника за исповедање вере. У изради рада примењен је интердисциплинарни приступ уз коришћење примарних историјских извора и релевантне литературе.

Кључне речи: џамија, Београд, Турци, ислам.

Појам „џамија“

Реч „џамија“ потиче из арапског језика, а у арапској граматици представља облик партиципа активног глагола *ġamaʿ* (ар. *جمع*) у значењу скупити, сабрати, сјединити, повезати и спојити.¹ У наш језик преузета је из османског турског језика (тур. *cami*).

Речник српскога језика реч „џамија“ дефинише као муслиманску богомољу,² док Абдулах Шкаљић у својој студији *Турцизми у српскохрватском језику* наводи да је „џамија“ реч арапског порекла, у значењу муслиманска богомоља са једним или више минарета, док се богомоља која нема минарета назива месџид.³

Енвер Ујкановић дефинише термин „џамија“ као део исламске терминологије у значењу „божији храм и училиште муслимана, богомољу у којој се обављају заједничке молитве и подучава се вери исламу“.⁴

Хазим Шабановић, истовремено, дефинише џамију као већу богомољу у којој се обавља обавезна заједничка молитва петком и оба бајрама са хутбом, пригодном беседом у којој се редовно спомињало име владајућег султана. Месџидима назива богомоље у којима се нису обављале молитве чији саставни део чине хутбе, а исламске богомоље без минарета термином „бука“.⁵

Марија Коцић подсећа да џамијски комплекс представља и место окупљања становника једне махале,

1 Teufik Muftić, „جمع“, u: *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 236-237.

2 Милица Вујанић, Даринка Гортан-Премк, „џамија“, у: *Речник српскога језика*, Нови Сад 2007, 1525.

3 Abdulah Škaljić, „džamija“, u: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 232.

4 Enver Ujkanović, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar 2011, 101.

5 Хазим Шабановић, „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, у: *Годишњак града Београда*, XVII, Београд 1970, 5–39.

где су се доносиле све значајне одлуке за њене становнике, док у Кур’ану не постоје никакве назнаке за формирање овог типа грађевина. Премда је основна верска обавеза муслимана молитва, која се у исламу упражњава као колективан чин, као таква је утицала на њихову појаву.⁶

Сваки месцид имао је имама⁷ и мујезина,⁸ а свака џамија и једног проповедника-хатиба. Веће и богастије џамије могле су имати по двојицу и више имама и мујезина, затим ваиза⁹ или насиха. Неке значајније џамије имале су помоћника мујезина петком, муарифа¹⁰ који зазива петком задужбинара, мунацију који објављује џуму,¹¹ шејха¹² који је учио Кур’ан на десет арапских дијалеката, послужитеља, те службеника

6 Марија Коцић, „Балканска насеља у левантском руху“, у: *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV–XIX век*, Београд 2010, 44.

7 Реч имам је арапског порекла у значењу вођа, владар, првак, предводник (у молитви), узор: „إمام“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 48. Према тумачењу Мехмеда Зекија Пакалина термин „имам“ означава предводника или представника једне исламске заједнице: „إمام“, у: Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimlerive Terimleri Sözlüğü*, с.ІІ, İstanbul 1993, 59.

8 Мујезин је реч арапског порекла и означава особу која са минарета позива вернике на молитву: „مؤذن“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 21.

9 Термин „ваиз“ је реч арапског порекла и представља проповедника: „واعظ“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 1652.

10 Термин „муариф“ употребљава се да означи дужност исповедника: „فرعم“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 952.

11 Мунација је лице које стојећи на минарету џамије објављује молитву, тј. окупљање муслимана у џамији ради заједничког обављања молитве посебно петком. Термин „џума“ истовремено означава дан у недељи –петак и збор, скупину, скуп, групу: „تجمع“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 237.

12 Шејх је представљао учењака, мудраца, познаваоца исламске вере, те старешину (нпр. дервишког реда): „شيخ“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Сарајево 1997, 773; Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimlerive Terimleri Sözlüğü*, с.ІІІ, İstanbul 1993, 346.

који води бригу о џамијском комплексу и његовом одржавању.¹³

Изградња џамија као предуслов за насељавање Турака

I

Утицај централне власти у Османском царству на процес насељавања одређених области након освајања истих, огледао се најпре у претварању цркава у џамије или изградњи нових око којих су се стварале стамбене четврти. Градску четврт-махалу, чинила је заједница одређеног броја породица, а њене улице стапале су се у један или више центара, који је чинио верски објекат.

Ема Миљковић наводи да је након османског освајања било потребно две или три деценије до развоја града у оријенталном духу у зависности од постигнуте сигурности у одбрани од непријатеља до брзине ширења ислама, али и да развој градских насеља оријенталног типа почиње са јачањем династије Омејада (651–750) и јача с успоном династије Абасида (750–1258). Развитак османског града на Балкану представљао је или наставак развоја урбаних вароши, или формирање потпуно нових. Подела насеља на урбана и рурална стара је колико и историја цивилизације. Разлике се могу уочавати у типологији насеља и градског и сеоског типа и начину њиховог организовања и функционисања.¹⁴

У селима је затечено стање након освајања, остало наизглед непромењено. Изградња верских објеката

13 Радмила Тричковић, „Исламска просвета и култура: џамије и месциди“, у: *Историја Београда*, књ. 1, уредник Васа Чубриловић, Београд 1974, 665–666.

14 Ema Miljković, „Doprinos Husejin-paše Boljanića razvoju Pljevalja kao urbanog centra – o gradovima orijentalnog tipa kao centru ekonomskog i kulturnog života Osmanskog carstva“, u: *Husejin-paša Boljanić i njegove zadužbine: zbornik radova*, Pljevlja 2019, 61–73.

није била плански вршена од стране власти, па џамија није била саставни део руралног амбијента, чак ни у претежно муслиманским срединама. Градња џамија у већем обиму забележена је тек у XIX и XX веку. Дефтери бележе случајеве самоиницијативне градње џамија од стране становника једног села, која би служила њиховим потребама, а власти би их након тога ослобађале плаћања дажбина. Уколико бисмо на овај начин посматрали изградњу џамија, могли бисмо закључити да насељавање муслимана није било увек плански спровођено од стране османских власти.

Џамије изграђене на Балкану, посебно оне изграђене у првом периоду османске власти грађене су под утицајем византијске архитектуре. Најзаступљеније решење у изградњи куполних џамија на тлу Србије, наслеђено је из периода XV века, те неговано и у XVI и XVII веку. Одликовале су се молитвеним простором који се састојао од једне целине са тремом наткривеним куполицама и минаретом прислоњеним уз десну или леву страну богомоље. Усвајањем елемената селџучко-персијске и византијске куполне грађевине, изграђен је прототип за подизање мањих исламских богомоља. Спољна контура ових објеката одликовала се контрастима масивног кубуса молитвеног простора, полулоптасте куполе и копљастог минарета. Особености поткуполних џамија, чијем типу припада и Бајракли џамија у Београду, јесу притиснута купола и минарет унесен у сами зид џамије.¹⁵

II

Турци су чинили углавном градско, варошко становништво. У време српских устанака турско станов-

---

15 Behija Zlatar, „Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vjeku“, u: *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, XIII–XIV, Sarajevo 1987.

ништво се повлачило, да би 1819. године њихов број у Србији износио око пет хиљада. Око тврђава и у варошима било је сконцентрисано око петнаест до двадесет хиљада Турака.¹⁶ За време владавине кнеза Милоша, у Србији је живело мање од двадесет четири хиљаде Турака, што значи да се њихов број временом смањивао упоредо са опадањем турске политичке власти.¹⁷

Београд је, као важно трговачко и управно седиште, под Турцима имао и изузетно велики број џамија у односу на остале градове и места у Србији.

Након што је 1521. године Београд пао под турску власт почело се са уређењем града на оријентални начин. Наиме, администрација Османског царства под градским насељем подразумевала је утврђена места и отворена градска насеља – шехер, касабу и варош. Сваки шехер настао је из касабе, која је била муслиманско насеље, чије се становништво бавило градском привредом. Да би насеље добило статус касабе морало је имати своје границе, џамију, мектеб, низ дућана, хамам, хан и остале комуналне објекте које му дају обележје муслиманске насеобине.¹⁸ Положај џамија изграђених у тврђавама и у вароши био је различит. Џамије изграђене у тврђави биле су намењене аскерима,¹⁹ док су

16 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, Београд 1909, 256.

17 Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 331.

18 Ema Miljković, „Doprinos Husejin-paše Boljanića razvoju Pljevalja kao urbanog centra – o gradovima orijentalnog tipa kao centru ekonomskog i kulturnog života Osmanskog carstva“, u: *Husejin-paša Boljanić i njegove zadužbine: zbornik radova*, Pljevlja 2019, 61–73.

19 У Османском царству, војска-аскер дала је име владајућој класи. Осим оних који су у ратним походима и у време мира бдели над безбедношћу земље, војним и полувојним редовима припадали су и верски службеници, кадије и њихови помоћници, професори школа, одгајивачи соколова, разне врсте чувара и уопште сва она лица која су својом улогом доприносила слави султана.

Познато је да су народне масе, чија је улога била да производе све оно што је потребно владајућој класи, називали су се јед-

оне изграђене у вароши биле намењене муслиманском становништву које живи ван утврђења. Џамије које су носиле назив султана или подигнуте из средстава централне власти, биле су заправо подигнуте прве у новоосвојеним крајевима за потребе војске и прве заједнице муслимана. Као такве, уживале су повлашћен положај у односу на богомоље подигнуте у склопу вакуфа.²⁰ Претварање цркава у џамије, изградња месцида или њихова трансформација у џамије представљала је први корак у оријентализацији освојених градова.

Извор средстава која су издвајана за издржавање џамија у Османском царству у периоду од XIV до XV века, тешко је утврдити, али је током XVI века уведена одређена пракса, која се одржала вековима. Средства за издржавање џамија издвајана су од прикупљене цизије у области у којој су џамије саграђене и као такве обављале своју функцију.²¹

ним именом – раја. Иако ова подела није била уско везана за верску припадност поданика, назив раја користио се од XVII века искључиво за хришћанске поданике Царства. Права и повластице владајуће класе, као и обавезе раје, најбоље се могу објаснити на примеру коришћења обрадивог земљишта.

20 Вакуф је реч арапског порекла и представља задужбину, завештање, вакуф у исламском праву, те неутуђиву имовину и привредни капитал. Постоји неколико тумачења појма вакуф, али најопштије тумачење представљало би оснивање добротворне установе „у побожне сврхе“. Према дефиницији Ибрахима Халебија, чувеног шеријатског правника, „вакуфи или побожне задужбине су непокретна добра која оснивач добровољно поклања Богу и на плодуживање другима“: „فقو“; у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 1665; Марија Коцић, „Вакуфи и оријентализација“, у: *Оријентализација материјалне културе на Балкану – османски период XV–XIX век*, Београд 2010, 73.

21 Прикупљање цизије припадало је категорији „царског хаса“, стога је логично да је део прихода одвајан за ове потребе, те исплате издатака за војску и управу. Финансијско устројство у Османском царству обухватало је две касе, од којих је једна

Београд је добио статус шехера 1536. године,²² а прве џамије у Београду биле су преуређене хришћанске цркве. Најпознатија међу њима била је стара српска Митрополитска црква која је постала Велика џамија у Доњем граду. Из једног турског пописа види се да је Београд већ 1560. године имао 16 џамија, од којих се десет налазило у вароши и шест у тврђави. Међу њима три највеће и најзначајније биле су џамија Султана Сулејмана Величанственог у Горњем граду, Мехмед паше Јахјапашећа у Доњој чаршији и Бајрам бегова џамија у Горњој чаршији.²³

Најисцрпније податке о броју џамија у Београду у XVI веку пружају турски катастарски пописи, а за период XVII века поједини путописци и свакако архивски документи. Евлија Челебија, који је путовао кроз Београд 1660. године, у свом *Путопису* наводи да је у Београду било две стотине и седамдесет џамија.²⁴ Међу поменутих џамијама, није уврштена Бајракли џамија.²⁵ У вези са самим бројем џамија у Београду током турске владавине, историчари се нису усагласили, па нам остаје да се у проучавању историје београдских џамија ослањамо истовремено на архивске изворе, путописе и рукописе савременика.

претходно наведена, а друга, султанова лична благајна: Марија Коцић, „Султанске џамије – главни индикатор почетка оријентализације у класичном добу“, у: *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV–XIX век*, Београд 2010, 51–52.

22 Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Beograd 2007, 48–50.

23 Дивна Ђурић-Замоло, „Џамије у ужој Србији из XIV–XIX века“, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)*, Балканолошки институт САНУ, књ. 20, Београд 1984, 331–359.

24 *Путопис Евлије Челебије*, приредио Хазим Шабановић, књ. I, Сарајево 1957, 96–97.

25 Абдулах И. Хаџић, „Бајракли џамија у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, књ. IV, Београд 1957, 93–100.

Наташа Мишковић истиче да су муслимани у београдској вароши чинили доминантан слој становништва и да је од „XVII века до позног XIX века Београд био оријентални град са једанаест џамија, четири текије, једним базаром и чаршијом“.²⁶ Није било неуобичајено, нити је данас, да се у оквиру џамијског комплекса на посебном земљишту подигну гробови угледних муслимана.

Бајракли џамија у Београду

Од многобројних џамија које су Турци саградили у Београду, сачувала се једино Бајракли џамија. О томе ко је заиста подигао Бајракли џамију у Београду сачувано је мало података. С обзиром на то да је Евлија Челебија не помиње у свом *Путопису*, сматра се да је подигнута након 1660. године.

Ж. М. Јевремовић, у свом Водичу *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, наводи да џамија потиче из прве половине XVII века, те да је изграђена за време султана Сулејмана Величанственог.²⁷ За годину изградње Бајракли џамије узета је 1690. година у којој је султан Сулејман II (1642–1691) први пут повратио Београд од Аустријанаца.

М. Р. Делић наводи у чланку *Турске старине у Београду* да му је „једном приликом, разговарајући о разним приликама у Бајракли џамији, Окић хафиз Мехмед Тевфик ефендија, бивши члан Улема меџлиса у Сарајеву“ испричао да је боравећи у Цариграду упознао Хаџи Мустафа ефендију, који је служио четрдесет година као

---

26 Наташа Мишковић, *Базари и булеварии: свет живота у Београду 19. века*, Београд 2003, 27.

27 Ж. М. Јевремовић, „Бајракли џамија“, у: *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, Београд 1935, 17–18.

имам Бајракли џамије у Београду и који је тврдио да је џамију изградио управо султан Сулејман II.²⁸

Сулејман II преминуо је 1691. и сматра се да је џамија подигнута као знак победе. Истовремено, сматра се да је назив добила по застави која је подизана у време молитве како би се тиме дао знак другим џамијама.²⁹ Када је у новембру 1691. године за мухафиза³⁰ Београда изабран Топал Хусеин паша међу главним задацима нашли су се поправљање Београда и попис сталне посаде у тврђави.³¹

Од како је изграђена Бајракли џамија није претрпела значајне промене, те је одликују исти архитектонски елементи. Архитектура Бајракли џамије припада типу једнопросторне поткуполне грађевине, те да је прелаз између квадратне основе у осмоугаони тамбур са куполом у џамији, остварен преко тромпи. Ово је основна одлика џамија изграђених по узору на византијске цркве осмоугаоне основе.³² „Са десне стране улаза налази се минарет, са шерефетом³³ скромне профилације на

28 М.Р. Делић, „Турске старине у Београду“, у: *Београдске општинске новине*, Београд 1937, 69.

29 *Споменичко наслеђе Србије: непокретна културна добра од изизетног и великог значаја*, приредио Милета Милић, Београд 1998, 105.

30 Термин „кале мухафиза“ (тур. *kale muhafizi*) користио се за управитеље градова, тј. за оне особе чија је дужност била да заштите утврђења и утврђене градове: „ظفاحم“, у: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimlerive Terimleri Sözlüğü*, с.II, İstanbul 1993, 564.

31 Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, приредио Небојша Шулетић, Београд 2013, 89.

32 Eirini Kakoulidou, „The peculiarity of Islamic Architecture in the Balkans Syncretism and politics depict the typology of the firstmosques in the region“, *Center and peripheries in Ottoman Architecture: rediscovering a Balkan heritage conference*, 22–24 April 2010, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

33 Термин „шерефет“ потиче из арапског језика и преводи се као балкон, круниште (на зиду), тераса, а представља цилиндрични минарет са балконом на џамији: „تعارش“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 730.

истој страни. Наспрам улаза, у унутрашњости џамије налазе се плитка ниша михраба³⁴ и минбер.³⁵ Осветљеност простора постигнута је са по два прозора на свакој страни обимних зидова и по једним на странама осмоугаоног тамбура. Отвори на грађевини завршавају се карактеристичним преломљеним луцима.³⁶

Током бурног периода ратова између Аустрије и Турске, почетком и крајем 18. века, варошке зграде су услед бомбардовања претрпеле велика оштећења. Након ратова, у град се углавном враћало сиромашно турско-муслиманско становништво које је само делимично поправљало куће и богомоље.³⁷ Турци су знали да поруше аустријске касарне и од њихових опека и ташмајданског камена подигну „за себе по свом адету и укусу своје домовне“, те обнове „џамије да јегленишу и господују“.³⁸

Требало би имати у виду да је Београд 1841. године проглашен за престоницу Кнежевине Србије, што доприноси да се тенденција сталног прилива српског становништва наставља. Број Турака у граду се смањује, те се ни преостале исламске богомоље не обнављају. Готово две деценије раније, 1826. године, Јоаким Вујић у свом *Путешествију по Србији* наводи да је београдска варош „блатњава и растурена турска касаба“ и да „Турци ни џамије не обнављају и пуштају да се нека сама поруши“.³⁹

34 Термин „михраб“ је реч арапског порекла и представља удубљење у џамији где џамијски имам клања и предводи молитву: „لبارحم“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 279.

35 Термин „минбер“ представља говорницу са које се имам обраћа верницима: „رئيم“, у: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997, 1457.

36 Хајна Туцић, *Бајракли џамија: каталог непокретних културних добара на подручју града Београда*, Београд 2011, 1–10.

37 Мирјана Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд 2006, 31.

38 Бранислав Миљковић, „Београд прве половине XIX века у делима књижевника“, у: *Годишњак града Београда*, књ. III, Београд 1956, 205.

39 Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. 66, Београд 1901, 29–30.

У извештају Исправничества Округља београдског поднетом кнезу Милошу Обреновићу, 26. јуна 1836. године, које је исто саставило уз помоћ београдског кадије, наводи се да у Београду постоје следеће исламске богомоље: „1. Бајракли џамија; 2. џамија код Малог амама Бит пазар малеси; 3. Зинџир џамија код Шареног хамама; 4. Лаз Аџиј Махмуд Малеси џамија код Стамбол капије; 5. Аџиј Јајија џамиси на дунавској јалији; 6. Ђор Мустафина џамија код таиниса; 7. Бајрам бегова џамија ниже Стамбол капије; 8. Кизлар џамија код Хаџи Риџалове куће; 9. Тефтер малеси џамија код војводина конака; 10. Шериф џамија на Сави међу магазима која је раније била Мула Мемедова механа, а затим без минарета претворена у богомољу; 11. Али пашина џамија, ниже Пиринчане; 12. Фукара џамија ниже Чифутане, батал; 13. Калино џамија ниже Бајракли џамије; 14. Џамија без имена у Горњем граду; 15. Џамија без имена у Горњем граду; 16. Батал џамија“.⁴⁰

Према збирном попису турских, јеврејских и српских кућа, који је извршила Управа вароши Београда 1845. године, број турских кућа у Београду износио је 724,⁴¹ а број верника условљава и број верских објеката у сваком кварту. Број џамија у Београду у XIX веку утврдили смо на основу плана београдске тврђаве и вароши који је похрањен у Османском архиву у Истанбулу. Исти бележи једанаест џамија од којих су се две налазиле у тврђави и девет у вароши (прилог 2).⁴² У вароши су остале Дефтердарова, Лаз хаџи Махмудова, Кизлар агина, Бајрам-бегова, Јахја пашина, Бајрак, Реис ефендијина, Али пашина и џамија султана Мустафе. У односу на број и локацију

40 АС, КК VIII, 559.

41 Збирни попис броји 129 јеврејских и 1763 српске куће: ИАБ, УГБ, к. 44, 1845, ФV, 1366.

42 ВОА, PLK.p. 22; Nurbanu Duran, „Life in the Belgrade Fortress in the first quarter of the 19th century“, in: Belgrade 1521–1867: Collection of works, Belgrade 2018, 292.

џамија у XVIII веку које је дао Никић у свом раду *Прилози историји београдских џамија*⁴³ (прилог 1), чини нам се да се број џамија смањило за четири, премда је само Бајракли џамија остала у употреби.

Београдска варош је у XIX веку претрпела значајне промене. Од првог именованја улица 1848. до другог 1864. године, број именованих улица се, рекли бисмо, увећао 17 пута.⁴⁴ Наименовање помиње Главну чаршију, Зеречку чаршију, Бит пазар, Видинкапијску улицу, Јалију, улицу Шарене механе, Митрополијску улицу, Јеленску и Варош капијску улицу. Прво именованје улица не помиње одвећ познате називе махала које су у вароши постојале и које су добиле назив по неком познатом објекту из кварта и не тако ретко џамији.

Турски живаљ био је сконцентрисан у Јеврејској, Али-пашиној махали, махали Реиз ефендије, махали Јахје-паше и махали Бајрам-бега у периоду након 1830. године.

На основу сачуваног турског плана Београда из 1863. године,⁴⁵ који јасно приказује власништво Турака,

43 Љубомир Никић, „Прилози историји београдских џамија“, *Београдске општинске новине*, књ. 7, Београд 1960, 145–158.

44 Прво „наименовање сокака“ обухватило је десет сокака: „сокак од цркве до Вишковића дућана, од Вишковића дућана до Дорћола, сокак од Дорћола лево граду водећи, од Дорћола десно Видин капији водећи, од Дорћола управо Дунаву водећи, од ћошка зданија Попечитељства внутрених дела где су и школе на Варош капији, од цркве лево ка Калемегдану до куће Проте Вујића, од зданија десно џамији водећи сокак, од ћошка Јелена великог зданија па до Варош капије, од чаршије на лево поред девојачке школе [...]“: Допис Илије Гарашанина Управи вароши Београда од 19. фебруара 1848: ИАБ, УГБ, 1848, 546 (Дигитални репозиторијум ИАБ).

45 Године 1860, Управа града Београда подељена је на квартове, који су чинили одељења Управе и имали своје канцеларије и одређен број службеника. Квартови су били: варошки, дорћолски, палилулски, врачарски, теразијски и савамалски. Турци су живели махом у Дорћолском кварту.

Срба и Јевреја над парцелама, сазнајемо да је турско становништво сачувало плацеве на простору око Стамбол капије и на целој Дунавској падини. Исељавање муслиманског становништва је настављено, посебно из Старе вароши у шанцу. Пољски путописац Роман Зморски, забележио је 1855–1856. године, боравећи у Београду, да је богато српско становништво потискивало муслиманске житеље из централних делова града према Дорћолу и Дунаву где су живели сиромашни Срби, Јевреји и Турци.⁴⁶ Поред препродаје имања између београдских Турака и Срба, о чему сведоче сачувани купопродајни уговори, требало би напоменути да је 1863. године у Београду постојала 1241 српска кућа и 1118 турских. Срби и Јевреји становали су у 1509 кућа, јер су их београдски Турци издавали у закуп, тј. „под кирију“.⁴⁷

Истовремено, издаване су и муслиманске богомоље које су се налазиле на вакуфској земљи. Управа вароши Београда настојала је да регулише статус ових богомоља, те се, дописом од 10. јуна 1862, обратила министру просвете и црквених дела, у коме је доставила списак лица која у вароши имају непокретна добра на вакуфској земљи, а који је саставила посредством Среског варошког суда. Према садржају пописаних џамијских објеката на вакуфској земљи варошани су плаћали џамијама коришћење земљишта: Мата С. Дајкић, плаћао је годишње Бајракли џамији на Дорћолу 48 чаршијских гроша; Коста Џанга, трговац, плаћао је Синџирли џамији на Зереку 61 грош; Катарина, Васе Џанге, Тевтердар на Дорћолу џамији, плаћала је 108 гроша; Ђорђе Дука Џанга, Синџирли џамији на Зереку, 48 гроша чаршијских; Живко Јовановић, калфа, Ала Пашиној џамији на Дорћолу, 24 гроша; Дамњан Бог-

46 Mirjana Roter-Blagojević, „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, u: *Limes: Identitet Beograda*, 1–2, Beograd 2012, 37–60.

47 Нада Ђурић, Рајко Веселиновић, *Београд у XIX веку: каталог изложбе*, Београд 1967, 69–70.

дановић, екмекџија, Тевтердаровој џамији на Дорћолу, 60 гроша; Ђорђе Јовановић, крпаџија, џамији на Дунаву иза Варош капије, 60 гроша; Јелисавета Стевана Рудничанина, џамији на Видин капији, 18 гроша; Максим Трифковић, дугмаџија, Тевтердаровој џамији на Видин капији, 36 гроша; Цвета, Радојка Јовановића, џамији испод дорћолског тамиза, 22 гроша; Марија, Милана Савића, џамији испод дорћолског тамиза, 18 гроша; Лаза Антонијевић, џамији испод дорћолског тамиза, 18 гроша.⁴⁸

Друго именоване улица које је требало да обухвати именоване махала, сокака и нумерисање објеката у истим рађено је у складу са израђеном „скицом“. Министар грађевина поделио је варош на четири главне махале: Савско-Дунавску, Дунавску, Савску и Врачарску.⁴⁹ „Скица плана вароши и града београдског“ обухватала је 50 нумерисаних делова града, а међу њима и „бивше трговиште Турака-Дорћол“, џамију, турску касарну, турски арсенал, турски магацин и барутану.⁵⁰ Из приложених података може се закључити да је Бајракли џамија била централни објекат за оријентацију у овом делу београдске вароши.⁵¹

48 АС, ДС, 1867, Р. 186; Irena Kolaj Ristanović, „O instituciji vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830–1878: opšti pregled“, u: *Pravni zapisi*, god. X, br. 1, Beograd 2019, 201–220.

49 Списак је садржао назив 173 варошке улице, а муслимани су били сконцентрисани углавном у Доњоварошкој улици која се простирала Великом чаршијом од куће Илије Гарашанина па доле Зерекком до Дорћола, Кујунџиној, која се простирала од Зерека ка Сакачесми, Кастријотовој, која се простирала од Џангине куће поред Бајракли џамије до Калемегдана, Котарској која се простирала од Џангине куће кривудаџим сокаком испод Бајракли џамије до Калемегдана, те понеки становник у Цинцар-Јанковој улици, која се простирала од Дорћола до џамије и хамама ка Дунаву.

50 Допис Министарства грађевина Управи вароши Београда од 22. јануара 1864: ИАБ, УГБ, 1864, Ф.42, 227.

51 Након именовања започета је регулација улица 1869. године, а за узор узет је план регулације Емилијана Јосимовића. На Ду-

Бајракли џамија налази се данас у Јевремовој улици недалеко од зграде Лицеја.⁵²

На вакуфском земљишту, на коме се налазила Бајракли џамија, имао је кућу и Мата С. Дајкић, који је плаћао џамијској администрацији 48 гроша годишње, а уколико би се земља продавала, у то време, вредела би 400 гроша.⁵³ Откупна сума свих уклоњених зграда на Дорћолу, које су некада биле у власништву Турака, у складу са уговором потписаним са Портом, износила је девет милиона пијастера.

Према расположивим историјским изворима, последња џамија у овом кварту, била је Турбе џамија, чије су просторије, како смо претходно навели, уступљене Народном позоришту 1869. године. Претходне године започета је и завршена обнова Бајракли џамије.

Обнова Бајракли џамије започета је након што је Министар просвете и црквених дела Србије упутио допис Државном савету, 10. маја 1868. године, у коме наводи да је потребно обновити једну исламску богомољу у Београду, како „не би мухамеданци који се по својим пословима

навској падини, на којој се налазила Бајракли џамија, регулисане су данашње улице Браће Југовића, Добрачина, Змај Јовина, Душанова, Скендербегова и део Јованове. Регулацију је извео Игњат Сјенички.

52 У истој улици, на углу са данашњом Капетан Мишином улицом, налазила се џамија Хаџи Мустафе Челебије средином XVI века, а у блоку између данашњих улица – Симине, Француске, Јевремове и Доситејево, налазила се Турбе џамија, која је порушена због проширења Народног позоришта. Рушење Турбе џамије започето је 1875. године, а њене просторије уступљене су Народном позоришту још 1869, које је 1871. године исте просторије добило у власништво. У овом кварту, на углу Доситејево и Улице Браће Југовића, налазила се Бајрам бегова џамија, а на углу улица Браће Југовића и Вишњићеве, Кизлар агина џамија: Доброслав-Бојко Ст. Павловић, *Из старог Београда: Господар Јевремова улица – од Велике школе до Скадарлије*, Београд 2003, 19–20.

53 АС, ДС, 1867, Р. 186.

у Београду баве, без религиозне утехе били“.⁵⁴ Министар просвете и црквених дела био је овлашћен од стране Државног савета да од 1. јуна 1868. године издаје хоџи при Бајрак џамији 240, а мујезину 120 талира годишње.⁵⁴

Бајракли џамија је обновљена 1868. и верски обреди су се поново почели вршити у другој половини године. Из суседне куће исељен је Вилхелм Шосберг, а дата је на коришћење имаму Мухамеду ефендији Хаџи Мехмедовићу, који је пореклом био из Сарајева.⁵⁵

Џематски одбор и џамијски тотор постављени су 1871. године, али су већ 1876. године напустили Београд услед рата с Турском. Џамија је затворена, а сав инвентар закључан и како наводи Абдулах Хаџић „врата џамијска запечаћена“. Кућа у којој је становао имам дата је избеглицама на коришћење.⁵⁶

Абдулах Хаџић подвлачи да недостају подаци на основу којих би се могао пратити живот џамије од 1868. до 1893. године, када је џамија обнављана. О овој обнови Бајракли џамије сведочи хронограм из 1893/1894. године који је био сачуван до педесетих година 20. века. Хронограм је изречен од стране Кади заде Туфик ефендије, Нишлије, приликом обнове „часне Бајракли џамије у вароши Београду, унутар Србије од стране владаоца Србије, његовог величанства краља Александра.“⁵⁷

Феликс Каниц, наводи у свом путопису, да се од стародревних зграда муслиманске „Дорћол махале“, а тадашњег „Дунавског кварта“, од „петнаест београдских

54 Јована Шаљић, „Обнова београдске Бајракли џамије 1868. године“, у: *Miscellanea*, XXXIV, Београд 2013, 219–232.

55 О обнови Бајракли џамије 1868. године, детаљно је писала Јована Шаљић: Јована Шаљић, *Од конфесије ка идентитету (Муслиманско питање у Србији 1878–1912)*. Докторска дисертација, Београд 2015, 45–119.

56 Абдулах И. Хаџић, „Бајракли џамија у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, књ. IV, Београд 1957, 93–100.

57 Исти, 93–100.

џамија“, задржала само једна – Бајракли џамија коју је нацртао 1897. године. Приликом обиласка џамије, у њеној споредној кућици, затекао је Сулејман ефендију Талацића, хоџу, кога су финансирале српске власти у име обављања својих дужности.⁵⁸

„Оправка Барјак џамије“ 1884. године

У Београду је након обнове Бајракли џамије 1868. године живео мали број муслимана који су били окупљени око џамије на Дорћолу, тачније у Зереку. Већина муслимана, њих око четрдесет, бавила се занатством и угоститељством, а у Београду су боравили без сталног настањења. Када је рат с Турском почео, већина муслимана, заједно са хоџом и муџезином, одселила се. Након стицања независности Србије, 1878. године, у Београд се вратило муслиманско становништво, углавном оно које је раније одбегло. Као последица избијања херцеговачког устанка, број муслимана у Београду се готово удвостручио. Број Турака мушкараца износио је 68, осталих муслимана 15, што је укупно 83, док је жена Туркиња било укупно две.⁵⁹

Кнез Михаило је наложио да се Бајракли џамија обнови 1868. године, као симбол верске једнакости и слободе у оновременој Србији, па су муслимани настојали да обнове своју богомољу поново 1883. године. Министар просвете и црквених дела, Стојан Новаковић, одобрио је да се Бајракли џамија отвори како би служила верницима, али је нагласио да обнову морају сами фи-

58 Феликс Каниц, „Краљевина Србија и српски народ“, у: *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца*, приредила Олга Перић, Београд 1967, 231–232.

59 *Државопис Србије*, XVI, 272.

нансирати.⁶⁰ Садржај досадашњих истраживања сугерише да верници нису били у могућности да обнове богомољу, те да је остала у првобитном стању, отворена за вернике. Међутим, документи Управе вароши Београда сведоче о још једном обнављању Бајракли џамије.

Предмет извршења реконструкције Бајракли џамије у Београду 1884. године, обухвата неколико докумената од важности за разумевање имплементираних радова на објекту. Из доступних архивских извора можемо закључити да су обнову богомоље иницирале верници, а да је Управа вароши Београда одвојила средства за реконструкцију.

Пре самог почетка радова, 23. јула 1884. године, израђен је детаљан предрачун „за оправку Барјак џамије“, у коме су наведени неопходни радови и предвиђене радње, те површина, у метрима, коју би требало реконструисати и средства која би требало издвојити за сваку предвиђену радњу. Реконструкција је обухватала следеће:

1. Малтерисање и „местимично са додатком намешћање фалећег цигаља“, што би са материјалом износило 180,80 динара за 90,40 метара површине. Цена радова по метру квадратном износила је 2,00 динара;

2. Реконструкцију крова „местимично са додатком 30% фалећег материјала – црепа“ са материјалом и спроведеним радовима износила би 96,00 динара за 120 метара површине. Цена радова по метру квадратном износила је 0,80 динара; 3. „Облепљивање сви пукотина“ малтером, након чега је требало окречити зидове „цементном бојом“, што би са материјалом и скелом износило 344,00 динара за 688 метара. Цена радова по

---

60 Јована Шаљић, *Од конфесије ка идентитету (Муслиманско питање у Србији 1878–1912)*. Докторска дисертација, Београд 2015, 45–119.

метру квадратном износила је 0, 50 динара; 4. Утврђивање гвоздених рамова малтером на прозорима, што би износило 4, 00 динара; 5. Малтерисање унутрашњих зидова уз мешање малтера са кучином. Малтерисање 30 квадратних метара зидова износило би 45,00 динара. Цена радова по квадратном метру износила је 1,50 динара; 6. Фарбање свих зидова и плафона у унутрашњости џамије, „облепљивање“ свих пукотина и „по турском обичају, као што је било старо, фарбање фриза испод копуле“, што би износило 145,00 динара за 582 метра квадратна површине. Цена радова по квадратном метру износила је 0,25 динара; 7. Премазивање олтара „као што је стари био“, што би износило 37,58 динара за 13,30 метара квадратних. Цена радова по квадратном метру износила је 2,60 динара; 8. Поправка дашчаних степеница код олтара, што би износило 2,50 динара; 9. Намештање „102 стаклених табала на 16 комада прозора“, што би износило 102, 00 динара уз глетовање. Цена радова по метру квадратном износила је 1,00 динар; 10. Поправка врата „од тишлера, бравара и фарбара“, што би износило 14,00 динара; 11. Начинити зид од цигле и „наместити га према скици (М)“, што би износило 141,00 динар за 60 квадратних метара површине. 12. Начинити плехани левак над истим зидом од „средњег поцинкованог плеха заједно са израдом целе гвоздене конструкције за утврду истог према скици (Н)“, 13. Израда полумесеца од бакра, позлаћеног у ватри, и израђеног „онако као на џамији код позоришта“⁶¹, износила би 395, 00 динара; 14. Прање патоса, прозора, врећа, галерије и басамака, што би износило 20, 00 динара; 15. Набавка и намештање 5 комада степеница за „округле басамаке у кубету, које су сатрулеле, од растовине“, што би износило 18,00 динара.

---

61 Овде се највероватније мисли на Турбе џамију, примедба аутора.

Пре почетка радова, извршена је лицитација у Министарству грађевина, 3. септембра 1884. године, и установљени услови обављања исте. Лицитација је обављена под надзором секретара Министарства грађевина, П.С. Божића, инжењера Љубомира Марковића и писара М. Максимовића.

Сваки од учесника био је дужан да пре почетка лицитације положи две стотине и педесет динара у готовини или у „државним папирима“ у име кауције, која ће бити задржана као гаранција да ће посао бити обављен у договореном року и према планираним условима имплементације. Предузимач радова био је дужан да, одмах након добијеног посла, започне радове на реконструкцији и заврши их у року од шест недеља. Након завршетка радова, предузимач је био дужан да извештај о „оправци Барјак џамије“ преда надлежној комисији. Предузимач и његови запослени били су у обавези да се о свему консултују са надлежним инжењером. Предузимачу није било дозвољено да употреби било какав материјал пре него се договори са надлежним инжењером.

Без одобрења Министарства грађевина, предузимач није смео да обави „ни више ни мање посла“, јер му обављени посао не би био уважен нити плаћен. Изабраном предузимачу зарада је требало да буде исплаћена у три рате посредством задуженог инжењера, а уложеном кауцијом предузимач је гарантовао да ће задати посао обавити у задатом року.

Протоколом усмене лицитације, која је одобрена Решењем Министарства грађевина бр. 4640 од 27. августа 1884. године, за предузимача изабран је Стојан Милосављевић, који се обавезао да ће за хиљаду пет стотина осамдесет динара обавити тражене радове.

Након обављених радова, у складу са наредбом министра грађевине, надлежна комисија израдила је извештај и закључила да су сви радови обављени у складу

са договором, осим радова око полумесеца, што ће се у наредном периоду исправити. Одобрена је и исплата зараде предузимачу и запосленима, с тим што је исплаћено укупно хиљаду пет стотина педесет и шест динара у име необављеног посла око полумесеца.

Министарство грађевина послало је Управи вароши Београда допис и у прилогу неколико докумената, са захтевом да се исти упуте Регулационом фонду како би се оправдао издатак од хиљаду пет стотина педесет и шест динара, колико је било потребно за реконструкцију „Барјак џамије“.⁶²

Изграђена 1690. године Бајракли џамија у Београду проглашена је спомеником културе од великог значаја 1979. године Одлуком Скупштине Социјалистичке Републике Србије о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Државни савет (ДС)
 Архив Србије (АС), Министарство просвете (МП)
 Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (1839–1944) (УГБ)
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (ВОА)

ЛИТЕРАТУРА

Вујанић, Милица, Гортан-Премк, Даринка. *Речник српскога језика*, Нови Сад 2007.
 Вујић, Јоаким. *Путешествије по Србији*, књ. 66, Београд 1901.
 Делић, М.Р. „Турске старине у Београду“, у: *Београдске општинске новине*, Београд 1937.

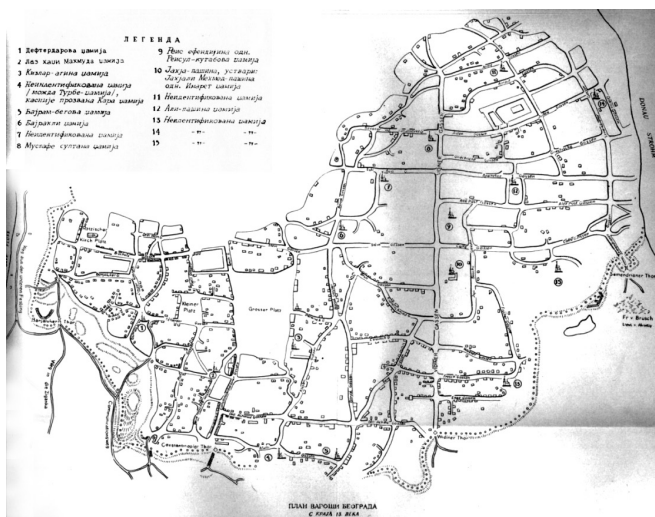
---

62 ИАБ, УГБ, к.1973, 1886, Ф1, 175.

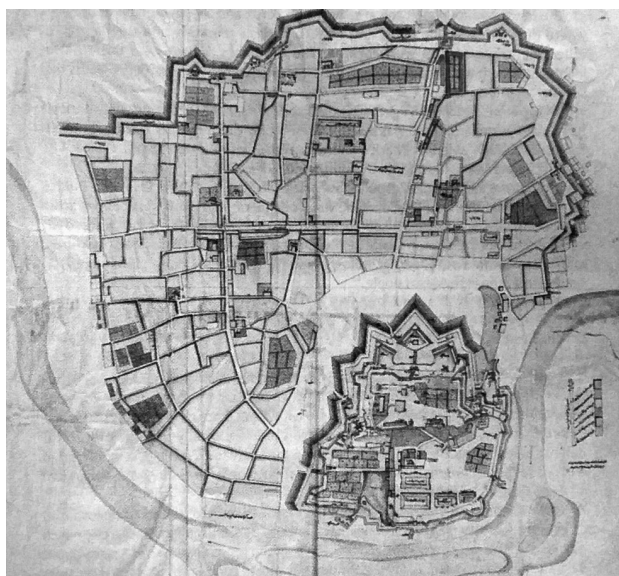
- Duran, Nurbanu. „Life in the Belgrade Fortress in the firstquarter of the 19th century“, in: *Belgrade 1521–1867: Collection of works*, Belgrade 2018.
- Ђурић, Нада, Веселиновић, Рајко. *Београд у XIX веку: каталог изложбе*, Београд 1967.
- Ђурић-Замоло, Дивна. „Џамије у ужој Србији из XIV–XIX века“, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)*, Балканолошки институт САНУ, књ. 20, Београд 1984.
- Zeki Pakalın, Mehmet. *Osmanlı Tarih Deyimlerive Terimleri Sözlüğü*, с. I–III, İstanbul 1993.
- Јевремовић, Ж. М. „Бајракли џамија“, у: *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, Београд 1935.
- Каниц, Феликс. „Краљевина Србија и српски народ“, у: *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца*, приредила Олга Перић, Београд 1967.
- Коцић, Марија. „Балканска насеља у левантском руху“, у: *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV–XIX век*, Београд 2010.
- Коцић, Марија. „Султанске џамије – главни индикатор почетка оријентализације у класичном добу“, у: *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV–XIX век*, Београд 2010.
- Миљковић, Бранислав. „Београд прве половине XIX века у делима књижевника“, у: *Годишњак града Београда*, књ. III, Београд 1956.
- Miljković, Ema. „Doprinos Husejin-paše Boljanića razvoju Pljevalja kao urbanog centra – o gradovima orijentalnog tipa kao centru ekonomskog i kulturnog života Osmanskog carstva“, u: *Husejin-paša Boljanić i njegove zadužbine: zbornik radova*, Pljevlja 2019.
- Мишковић, Наташа. *Базари и булевари: свет живота у Београду 19. века*, Београд 2003.
- Muftić, Teufik. *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo 1997.
- Недић, Светлана В. *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, Београд 1976.
- Никић, Љубомир. „Прилози историји београдских џамија“, *Београдске општинске новине*, књ. 7, Београд 1960.
- Павловић, Доброслав-Бојко. *Из старог Београда: Господар*

- Јевремова улица – од Велике школе до Скадарлије*, Београд 2003.
- Пејтон, Ендру Арчибалд. *Србија – боравак у Београду 1843–1844*, Нови Сад 1996.
- Перуничкић, Бранко. *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд 1970.
- Поповић, Душан Ј. *Београд кроз векове*, Београд 1964.
- Путонис Евлије Челебије*, приредио Хазим Шабановић, књ. I, Сарајево 1957, 96–97.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд 2006.
- Roter-Bлагоjević, Mirjana. „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, u: *Limes: Identitet Beograda*, 1–2, Beograd 2012.
- Споменичко наслеђе Србије: непокретна културна добра од изизетног и великог значаја*, приредио Милета Милић, Београд 1998.
- Тричковић, Радмила. *Београдски пашалук 1687–1739*, приредио Небојша Шулетић, Београд 2013.
- Тричковић, Радмила. „Исламска просвета и култура: Џамије и месциди“, у: *Историја Београда*, књ. I, уредник Васа Чубриловић, Београд 1974.
- Туџић, Хајна. *Бајракли џамија: каталог непокретних културних добара на подручју града Београда*, Београд 2011.
- Ujkanović, Enver. *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar 2011.
- Хаџић, Абдулах. „Бајракли џамија у Београду“, у: *Годишњак града Београда*, књ. IV, Београд 1957.
- Шабановић, Хазим. „Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године“, у: *Годишњак града Београда*, XVII, Београд 1970.
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Прилог 1.

Прилог 2.

Irena Kolaj Ristanović

THE CONFESSION OF FAITH OF THE BELGRADE TURKS BETWEEN 1878 AND 1884

Summary

The confession of faith of the Belgrade Turks after 1878 took place in the only mosque that was in adequate condition for utilization, namely, the Bajrakli mosque. The mosque was restored in 1868 and, subsequently in 1895, as evidenced by sources and scientific papers. The restoration of the “Barjak mosque” in Belgrade in 1884 remained unknown, so the life of the mosque from 1868 to 1884 was completely unexplored. This paper deals with the reconstruction of the Bajrakli mosque in 1884, as a precondition for confession of faith, accompanied by the author’s review of the circumstances in which the mosque carried out its function for centuries, as well as those circumstances in the Belgrade city after Belgrade had become the capital city in 1841. The tumultuous historical events, urban development of the city, population migrations and demographic changes that brought about the immediate construction, restoration and demolition of religious buildings in the city, undoubtedly determined the attitude of the authorities towards Islamic places of worship thereby creating the possibilities for believers to profess their faith. An interdisciplinary approach was applied in the preparation of the paper by means of the primary historical sources and the relevant literature on the subject.

Key Words: mosque, Belgrade, Turks, Islam.